

TILKOVSKY LORÁNT

Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség 1919–1945

„**A** két leghűségesebb földi jó, amely Magyarországon évszázadokon át oly bensőségesen egybeforrott, vallás és nemzetiség, olyan értékek, melyekért mindent meg kell tenni” – írta az öntudatos német Huber János soproni kanonok egy 1937-ben megjelent cikkében, amikor már számos jel mutatta, hogy egyre aggasztóbb zavarok támadtak és támadnak a német népiség és kereszténység (Volkstum und Christentum) tradicionális harmóniájában, s ha ez ellen nem történik mielőbb határozott fellépés, a magyarországi németiség válságos évekké néz elébe.

„Vallás és egyház nevelték a német telepeseket tiszta, egészséges emberekké minden időkre; ezek kölcsönözték nekik a legnehezebb körülmények között is a szükséges ellenállóerőt; ezek óvták meg azon erkölcsi romlástól, amely – s ez minden istentelen idők jellemzője – végül a nép önkiirtásához vezet” – írta Huber. „Vallás és egyház voltak a német nyelv megtartásának legerősebb támaszai az istentiszteleten és az iskolában, és azáltal, hogy segítettek megőrizni a népnek a német anyaországból magával hozott vallásosságát és régi népszokásait.”

„Teljes joggal állapítható meg tehát, hogy a szó legnemesebb értelmében a néphez kötődő (volksverbunden) egyház volt a magyarországi németiség megtartásának legfontosabb tényezője” – szögezte le Huber. – Mi azonban a jelenlegi helyzet? – tette fel a kérdést. Az egyház behódolt a múlt század utolsó évtizedei óta egyre erősebb asszimilációs törekvéseknek; a nemzeti létéért súlyos küzdelmet vívó magyarországi németiség nem számíthat hathatós támogatására, mert az egyház maga is az asszimiláció eszközévé lett.¹

Különösen súlyossá vált a helyzet Trianon következtében. Az elkeseredett magyar közvélemény a félmillió maradvány németiség mielőbbi teljes elmagyarosítását sürgette, elsősorban az iskolák révén, ahonnan most már teljes kiszorítását követelte az oktatásból az anyanyelvnek. Mivel a trianoni Magyarország német településterületein az elemi népiskolák túlnyomó többségét az egyházak tartották fenn, főleg a katolikus és kisebb részben az evangélikus egyház, ezektől várták az elmagyarosítás teljességét mint hazafias feladatot. Az említett egyházak vezetői óvakodtak magukra venni a hazafiatlanság ódiáját, amit az egyház ellenségei éppúgy kihasználhatnak, mint a rivális református egyház, ha a több évtizedes hazafias buzgósággal már jórészt megmagyarosított iskolákat „regermanizálnák”, azaz újra több-kevesebb teret engednének a bennük folyó oktatásban a lakosság anyanyelvének, a német

¹ *Johannes Huber*: Was verdankt das deutsche Volkstum der Kirche? In: *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950*. Hrsg. Johann Weidlein, Schorndorf, 1959. 230–231.

nyelvnek, mint az az 1918–1919-es „gyűlöletes forradalmak” idején kezdetét vette az akkor államosított egyházi népiskolákban is.

Az autonómiájukat tanügyi vonatkozásban is visszanyert egyházakon múltott, hogyan szabják meg a tanítás nyelvét az általuk fenntartott iskolákban, ám óvakodtak eltérni attól a gyakorlattól, amelyet az asszimilációs politikához simulva már több évtizede követtek. A német lakosság most már jelentős mértékben előrehaladott asszimilálódottságára tekintettel egyre inkább hivatkozhattak az egyházak arra, hogy híveiknek többnyire igen szerény igényeik vannak gyermekeik anyanyelvi oktatása terén, s úgy nyilatkoztak, hogy még akkor sem erőltethetnek rájuk messzebbmenő változtatásokat, ha azt az állam, a magyar kormány, politikai megfontolásokból szükségesnek tartja. Olyan helyzet állt elő a trianoni Magyarországon, hogy – a szélsőséges magyar nacionalista tendenciákkal és erővel dacolva – a magyar kormány volt az, amely az egyházakat egyre erősebben kapacitálta, végül már szinte fenyegette, hogy az általuk fenntartott iskolákban is érvényesítsék az állami iskolákra vonatkozóan hozott rendeleteket, amelyek a német nyelvnek a jelenleginél nagyobb szerepet kívánnak juttatni az oktatásban a német településterületeken, mert az országnak elsődleges külpolitikai érdeke, hogy a kérdés rendezésével tompíthassa a magyar nemzetiségpolitikával kapcsolatos súlyos külföldi kritikákat, és megnyerhesse Németország és általában a külföldi németiség jóindulatú támogatását Magyarország revíziós törekvéseihez. A katolikus egyházvezetés – és, bár kevésbé markánsan, az evangélikus is – vonakodva, és minimális mértékben tett eleget a kormány ez irányú sürgetéseinek; tiltakozott minden ellen, amiben autonómiájának sérelmét láthatta; nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy presszionak enged, s fenntartja magának a jogot, hogy a körülmények változtával azonnal visszatérhessen csorbítatlan önrendelkezéséhez.²

Nemcsak az iskolák tanítási nyelvéről volt azonban szó, hanem természetesen a német tanító- és lelkészképzésről is; a családi és az iskolai vallásos nevelés kívánatos összhangjáról, a hitoktatás nyelvéről, s arról, anyanyelven történik-e az igehirdetés, az ima és az ének az istentiszteleteken. Bleyer Jakab, aki a magyarországi németiség vezető személyisége volt 1933 decemberében bekövetkezett haláláig, ezekkel a kérdésekkel is foglalkozott memorandumaiban, amelyek nem kerültek Serédi Jusztinián hercegprímásnál kedvező fogadtatásra, jóllehet Bleyer neves német és osztrák egyházfők támogatását is igyekezett megnyerni azokhoz. Ezek sorába tartozott Wilhelm Berning osnabrücker püspök, aki Bleyer egy memorandumát alapul véve tolmácsolta Serédinek előbb szóban, majd írásban is a magyarországi németiségnek az egyházzal szembeni jogos igényeit, indokoltnak látva azokat nemzetiség és kereszténység harmóniájának biztosítására. Tőle idézzük az alábbiakat:

„Mínthogy az ember természetes és természetfeletti jogának az felel meg, hogy a gyermek anyanyelvén, azaz a szülői ház nyelvén kapja a vallásoktatást, jogosnak tűnik a kívánság, hogy minden jelentékeny német kisebbségű községben német nyelven történjék a vallásoktatás. Mínthogy a szülői ház a német imát és a német egyházi ének éneklését ápolja, ezért az iskolában is német nyelven kell a gyermeknek imádkoznia s a német egyházi éneket tanulnia. A

2 *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok 129(1995) 6. 1251–1274.

szülői ház és az iskola közti egységesség a vallásos nevelésben garantálja legjobban a tartós ragaszkodást a katolikus hithez és a vallásos szokásokhoz.

Ténylegesen kizárólag magyar vallásoktatás van sok német vagy vegyes lakosságú közösségben. Ezért sürgősen kéretik annak az alapelvnek számításba vétele mindenütt, hogy a vallásoktatásnak az anyanyelven kell történnie.

A vallásos élettel a szülői házban és az iskolai vallásoktatással összhangban kell lennie a vallásgyakorlásnak a templomban. A gyermekeknek alkalmuk kell legyen német egyházi énekeket énekelni az istentiszteleten, és német prédikációt hallgatni, hogy megerősödjenek és felmelegedjenek a hitben. A legtöbb német közösségben van ugyan még istentisztelet német énekkel és német prédikációval, de számos helyen a gyermekek és a leventéifjak magyar nyelvű istentiszteleten kötelesek részt venni, holott ott is tartanak német istentiszteletet. Ez elidegeníti a gyermekeket és az ifjakat a vallástól és a szülői ház vallásgyakorlatától. A következménye könnyen lehet hitbeli közömbösség vagy hit-elhagyás.

Mivel az istentisztelet szabályozása kizárólag az egyház ügye, az a legalázatosabb kérés intéztetik a főtisztelendő püspök urakhoz, gondoskodjanak arról, hogy az iskolásgyermekek és a leventéifjúság ne akadályoztassanak a német istentisztelet látogatásában.

A német falvakban a lelkészek szinte kizárólag német származásúak, de többnyire nem tudják tökéletesen a német irodalmi nyelvet, amely a prédikációhoz szükséges. Igen hálásan üdvözlendő lenne, ha a papi szemináriumokban a teológusok, akik később mint lelképásztorok jönnek szóba a német közösségek számára, a szemináriumban német nyelven is végeznék a praktikus gyakorlatokat a katekizmusban és prédikációban. Nagy örömmel üdvözöltem Eminenciád közlését arról, hogy néhány teológus engedélyt kapott tanulmányai Bécsben vagy Innsbruckban végzésére, és így alkalmuk van a német nyelv megtanulására és gyakorlására.

Nagyon hasznos volna végül, ha alkalmas német katolikus tanítók képzésére lenne egy saját katolikus német tanító-, ill. tanítónőképző intézet, amelyben magától értetődően a magyar nyelvnek is meg kellene adni a neki járó helyet. Nincs azonban tudomásom róla, hogy az egyházi hatóságoknak van-e befolyásuk egy ilyen tanítónőképző intézet létesítésére és alakítására.

Szabad legyen végül a magyarországi német katolikusok nevében Eminenciádat arról biztosítanom, hogy ők, öröklött népiségük iránti minden szeretetük mellett, nemcsak hűséges, lojális alattvalói a magyar államnak, hanem a szent katolikus egyház iránti szeretetben és az Istentől rendelt püspökeikkel szembeni engedelmisségben senki sem múlhatja felül őket. Ha veszem magamnak a bátorságot, e beadványt intézni Eminenciádhoz, arra egyrészt a Szentatyá azon megbízása indít, hogy a külföldi német katolikusoknak viseljem gondját, másrészt az aggodás, hogy a németül beszélő magyarországi katolikusok megtartsák a katolikus hitet. A népiség és hit közti szoros összefüggés folytán jól tudom, mily könnyen veszélybe kerül a hit, ha az öröklött népiség kárvallottnak érzi magát.”³

Egyetlen szava sincs ennek a beadványnak, amelyet nem találhatnánk megalapozottnak, jogosnak, méltányosnak, megszívlelendőnek. Mégis illetéktelen külső beavatkozásnak minősítettett a magyarországi katolikus egyház szuverén ügyeibe, és egyszerűen félretétetett. Pedig magyarországi német falvak katolikus plébánosai, minden idegen befolyástól mentesen, saját konkrét tapasztalataik alapján, már egy ideje egyre sűrűbben hozták az egyházvezetés tudomására, hogy a magyarosítás elle-

3 Esztergomi Prímási Levéltár (= EPL) Serédi, Cat. D. c. 921/1933. W. Berning püspök Serédihez. Osnaabrück, 1933. ápr. 4.

nére a hívek jelentős részénél igenis megvannak az egyházzal szembeni anyanyelvi igények, s azok kielégítetlensége máris az egyháztól, vallástól való bizonyos elidegenedésre vezet. A békásmegyeri plébános, Heissenberger Richárd, kereken kijelentette például: „Nem vállalhatok lelkipásztori felelősséget a fent vázolt állapotokért, s a bizonytalannak mutakozó jövőért.”⁴ Az ilyen lelkipásztori jelentésekre azonban sem érdemleges válasz nem érkezett, sem megnyugtató intézkedések nem történtek.

Ebben természetesen szerepet játszott, hogy a papság jelentős része továbbra is a magyarosítás mellett volt. Serédi hercegprímás elődje, az 1927-ben elhunyt Csernoch János még leintette az anyanyelvi igények ellen berzenkedő papjait. Egyikük ilyen természetű jelentésére például ráírta: „Elég a sovinizmusból!”⁵ Serédi viszont káros nemzetiségi agitációt látott minden olyan megnyilvánulásban, amely az anyanyelvi jogok méltánylását várta el. Ahogy szembefordult emiatt Bleyerrel, úgy Huberrel is, aki Bleyer halála után tovább folytatta a harcot. Huber kanonok azt írta a Neues Sonntagsblattban, hogy azok a papok, akik a hívek anyanyelvi jogait nem tisztelik, nem Isten szolgálói, hanem „az ördög cimborái”, mert a vallási tudatlanságot és közömbösséget segítik elő. Heródes-politikának nevezte a magyarosító iskolapolitikát, amely a hazafiság álarcában lép fel, s amelynek magyarországi német gyermeklelkek tízezrei esnek áldozatul. „Egyszer már teljes nyíltsággal meg kell mondani, hogy a magyarországi német népnek elege van ebből a játékból... A magyarországi német nép soha és semmikor sem fog belenyugodni, hogy sokhelyütt magát az istenházát és a vallásoktatást használják német népisége megsemmisítésére.”⁶

A Neues Sonntagsblatt hasábjain közzétett egyik nyílt levelében, melyet Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett 1937 szeptemberében, Huber figyelmeztetett a magyarországi németiség anyanyelvi jogai mindegyre eltűrt szabotárlásának katasztrófával fenyegető súlyos veszélyeire: a csalódott magyarországi németiség elégedetlenségét egy radikális csoport fogja kihasználni, amely maga mögött tudhatja a hitleri Németország támogatását.⁷ A célzás az ún. Népinémet Bajtársakra (Volksdeutsche Kameradschaft) történt, azokra az ifjúradikális elemekre, amelyek Németországban végzett egyetemi és főiskolai szemesztereik során az előretörő, majd hatalomra jutott nemzetiszocializmus bűvkörébe kerültek, amikor az attól már teljesen áthatott német diákszervezet (Deutsche Studentenschaft) keretében lettek felkészítve az otthon végzendő „népiségi munkára” (Volkstumsarbeit), és sokan kapcsolatba kerültek odakint az SA-val s az SS-szel is.

Ezt a csoportot a magyarországi németiség országos kulturális szervezete, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein) kirekesztette magából, leleplezve titkos kapcsolatait, kívülről törté-

4 EPL Serédi, Cat. 41/1932. Heissenberger Richárd jelentése. Békásmegyer, 1932. aug. 22.

5 EPL Esztergom-főegyházmezei főtanfelügyelői hivatal, 1009/1923. Csernoch hercegprímás lapszéli megjegyzése Klima István plébános jelentésén: Kirva, 1923. szept. 29.

6 Der Neujahrsartikel des Domherrn Dr. Johannes Huber über das Schulwesen. In: Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950. Hrsg. Johann Weidlein, Schorndorf, 1959. 154–155.

7 Neues Sonntagsblatt, 1937. szept. 12. Dr. Johannes Huber: Offener Brief an Seine Exzellenz Herrn Dr. Valentin Hóman, königlich ungarischer Minister für Kultus und Unterricht in Budapest.

nő finanszírozását; szerepét nemzetiszocialista könyvek és folyóiratok terjesztésében a magyarországi németiség körében, utat nyitva ezzel feléje a náci „újpogányság” (Neuheidentum) egyház- és vallásellenes befolyásának is. Az egyesület, amelynek ügyvezetésében Pintér (Binder) László katolikus pap, kormánypárti képviselő kapott egyre meghatározóbb szerepet, mindent elkövetett azért, hogy népiség és kereszténység megzavart viszonyát ne lehessen erről az oldalról még jobban veszélyeztetni, s szembeszállt a Volksdeutsche Kameradschafttal, megakadályozandó, hogy az a német népiség védelmében folytatott harc terén magát állíthassa be a bleyeri örökség egyedüli jogos képviselőjének.

A magyar nemzetiség-politika anélkül adott ösztönzést a Volksdeutsche Kameradschaft elvárt kirekesztésére és elszigetelésének megkísérléséhez, hogy annak agitációja alól kihúzta volna a talajt a jogos anyanyelvi kívánalmak érvényesíttetésével. Sőt, súlyosan ártott e törekvéseknek azzal, hogy az ifjúradikális csoport vezéralakját, a kialakuló Volksdeutsche Kameradschaft vezetőjét, a névmagyarosítás tömeges erőszakolása elleni jogos tiltakozásával kapcsolatban íteltette börtönbüntetésre a „magyar nemzet gyalázása” vádjával. Ez az ítélet a magyarországi német népiségvédelem hőségé és mártírjává avatta Basch Ferencet hazai néptársai szemében, és szolidárisá tette vele az ország határain túl is az össznémetiség népiségi szervezeteit és népiségi sajtóját. Az a körülmény pedig, hogy Basch a hitleri német birodalom kormánya közbelépésének köszönhette idő előtti szabadulását a börtönből, megerősítette benne és híveiben azt a hitet, hogy a magyarországi németiség csak onnan kaphat hatékony védelmet a magyar politika ármánykodásaival, a magyar világi és egyházi hatóságok ellenséges vagy közönyös magatartásával, a magyar társadalom értetlenségével szemben.

A hitleri német birodalom ekkoriban rendelte alá az SS intézményrendszere keretében létrehozott Népinémet Közvetítőszervnek (Volksdeutsche Mittelstelle) a különféle ún. népiségi szövetségek (Volkstumsverbände) kapcsolatait a külföldi német népcsoportokkal, így a magyarorszáigival is, amelynek egyedüli reprezentánsául a Volksdeutsche Kameradschaftot ismerte el. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület azon kísérletének, hogy a katolikus szellemiségű, a népinémet külföldi munkára létrehozott osztrák szövetséggel (Österreichischer Verband für volksdeutsche Auslandsarbeit) kiépített együttműködéssel próbálja ellensúlyozni a náci Németország által folytatott népiségpolitika (Volkstumspolitik) hatásait, az Anschluss 1938. márciusi megvalósulása véget vetett.⁸

A Volksdeutsche Kameradschaft egy ún. népprogramot dolgozott ki, s 1938 májusában hozta azt nyilvánosságra. Ennek a népinémet nevelésüggyel foglalkozó pontja nem érte be a különben is még mindig jórészt végrehajthatlan 1935. évi nemzetiségi népiskolarendelet által egységesen előírt vegyes tannyelvvél, hanem teljesen anyanyelvi iskoláztatást követelt, mégpedig nemcsak az elemi, hanem a középiskolákban is a német településterületeken, s igényt tartott arra is, hogy az óvodákban is anyanyelvükön foglalkozzanak a gyermekekkel; mindehhez természetesen intézményes német pedagógusképzés, óvónőképzés szükséges. A fennálló helyzet miatt

8 *Tilkovszky, Loránt*: Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen. 1933–1938. Bp. 1989.

ugyancsak hatásos agitációs és propagandaeszköz lehetett a Volksdeutsche Kameradschaft kezében népprogramjának az a pontja, amely szerint vallásoktatás, igehirdetés, templomi ima és ének kizárólag német nyelvű lehet, s öntudatos német papok képzésére külön német papi szeminárium létesítendő. Mindez határozottan vonzó volt a magyarországi németiség azon része előtt, amely ragaszkodni kívánt németnépi identitásához, s amely tapasztalatai alapján nem látta hatékonynak a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület kétségkívül mérsékeltebb kiállását a német népiségi jogok érvényesítésének gáncsolóival, szabotálóival szemben.

Az egyházi vezető körök magatartása azonban alapjában most sem változott, sőt még elutasítóbb lett a jogos német népiségvédelemmel (Volkstumsschutz) szemben is, mert bár az kereszténysége és magyar patriotizmusa őszinte és meggyőződéssel hangsúlyozásával emelte német népiségi igényeit, magáramaradottságának és kiszolgáltatottságának nyomasztó érzése leküzdéséhez maga sem határolta el magát az össznémetiségtől (Gesamtdeutschtum) államhatárokra való tekintet nélkül felölelő nagy német népközösséghez (deutsche Volksgemeinschaft) tartozás bátorítást adó, szolidaritást kifejező gondolatától, holott az adott körülmények között már a hazai keresztény és nemzeti alapokat súlyosan veszélyeztető idegen eszmék és metódusok behatolásának eszköze lehet. A magyarországi egyházak és lapjaik ez idő tájt a német nemzetiszocialista újpogány mítoszt terjesztő hírhedt könyvek, folyóiratok nagyon is indokolt kipellengérezésével, az egyházak németországi sanyarú helyzetének figyelmeztető bemutatásával, a papság lejáratását, munkája megbénítását célzó náci mocskolódások méltó megbélyegzésével foglalkoztak elsősorban.⁹

A német birodalmi kormány és diplomáciája azon volt, hogy elérje a magyar kormánynál a tulajdonképpen illegális szervezetként működő Volksdeutsche Kameradschaft legalizálását és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület háttérbe szorítását, sőt lehetőleg kikapcsolását. A magyar kormány azonban ezt semmiképpen sem akarta; kijelentette, hogy nem a Kameradschaft népprogramja alapján, hanem saját iniciatívájából kész megtenni a német birodalom segítő barátságának biztosítása szempontjából egyre sürgetőbbnek tűnő intézkedéseket, s ebben a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületre kíván támaszkodni, ettől vár – és kapott is – mérsékeltebb előterjesztést a teendőkről a német nyelv jelenleginél szélesebb körű alkalmazásáról iskolában és templomban, a német településterületeken. 1938 őszén azonban, amikor Németország segítségével végre „lazíthatott a trianoni bilincseken”, és visszaszerezhette Csehszlovákiától az általa elvett területek egy részét, további revíziós igényei német birodalmi – egyelőre befagyasztott – támogatásának reményében a magyar kormány váratlanul mégis megtette a látványos gesztust: a Volksdeutsche Kameradschaftból immár legális szervezetként megalakulhatott a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn), mégpedig a nemrég még a magyar nemzet gyalázása címén elítélt Basch Ferenc elnökletével.

⁹ *Klemm Kálmán*: A német újpogányság szelleme és mai arca. In: *Magyar Kultúra*, 1936. II. 230–232. *Úó*: Az újpogányság szervezetei Németországban. In: *Magyar Kultúra*, 1937. I. 42–43.

A Volksbundot Basch népcsoportszervezetnek szánta: alapszabály-tervezete átfogta – a népprogram alapul vételével és részletes kibontásával – a magyarországi német népcsoport valamennyi életterületét, minden lehetséges működési szféráját. A magyar kormány azonban ebben a formában nem volt hajlandó elfogadni az alapszabályt; sikerült elérnie, hogy a Volksbund ne mint népcsoportszervezet, hanem mint szokványos kultúregyesület kezdje meg tevékenységét – a továbbra is fenntartott Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel párhuzamosan. A Volksbund lett a német népi identitásukért harcosabban fellépők egyesülete, míg a Volksbildungsvereine megmaradt azok egyesületének, akik e téren mérsékeltbbek voltak. A Volksbund a német birodalomból nyílt erkölcsi és leplezett anyagi támogatást élvezett, a Volksbildungsvereine – bár most megemelt, de az előbb említett mögött jócskán elmaradott – magyar kormánysszubszenciót.

A volksbundista agitátorok egyre-másra kezdték elhódítani a Volksbildungsvereine helyi csoportjait; különösen a falusi ifjúságra voltak hatással. A Katolikus Agrárfiússági Legényegyletek Országos Titkársága (KALOT), amelyet a jezsuita páter Kerkai irányított, német nyelvű szekciót létesítve igyekezett ellenállást szervezni a volksbundista előretöréssel szemben, s így tett a Katolikus Leánykörök Szövetsége (KALÁSZ) is. A németlakta területek falusi plébánosai – néhány kivételtől eltekintve – veszélyt láttak a volksbundista szervezkedésben és mozgalomban, s a vezetésük, illetve befolyásuk alatt álló falusi hitbuzgalmi egyesületek (a gyermekek Jézus Szíve Gárdája, Mária-lányok Kongregációja, férfiak Credo egyesülete, az asszonyok Rózsafüzér Társulata, Oltáregylete stb.) révén is igyekeztek tőlük híveiket távartatni. Ez persze nem ment súrlódások nélkül, a templomjáró hívek is megosztottak, egyes csoportok nemtetszésüknek adtak kifejezést a pap prédikációja miatt, viselkedésük olykor megbotránkoztató volt az istentiszteleteken, a magyar nyelven tartott litániákról tüntetően távol maradtak, a hitbuzgalmi egyesületekben való részvételtől kivonták magukat. A katolikus felekezettől, de nem vallásos Basch, aki eredetileg népiséggkutató (Volksforscher) volt, s ismerte a kereszténység, az egyház tradicionálisan mély gyökereit a hazai német népességben, nem élezni, hanem inkább tompítani igyekezett ezeket a feszültségeket.

Amikor a német birodalmi kormány ellenzése 1939 tavaszán megszűnt Kárpátalja visszaszerzését illetően, a hálás magyar kormány lehetővé tette, hogy a májusi országgyűlési választásokon – a német birodalmi kormány kívánságának megfelelően – volksbundista képviselők kerüljenek be a parlamentbe. Ugyanakkor semmit sem tett annak megakadályozására, hogy a Volksbildungsvereine élén álló Pintér (Binder) Lászlót, aki szálka volt a Volksbund és a német birodalom szemében, kibuktassák a parlamentből. Ez már korai előjele volt annak, hogy a két német szervezet párhuzamossága nem lesz hosszú életű, s előbb-utóbb eleget fog tenni a magyar kormány annak a német birodalmi sürgetésnek, hogy a Volksbund vetélytárs nélküli monopolhelyzetbe jusson a magyarországi németességnél.

Ez 1940 októberében következett be, amikor a magyar kormány, miután a német birodalmi kormánnyal augusztusban aláírta a Magyarországnak újabb – ezúttal észak-erdélyi és székelyföldi – területek visszaszerzését lehetővé tevő második bécsi döntés küszöbén az ún. bécsi német népcsoporttegyezményt, a Basch-féle

volksbundista szervezkedésnek kivételes helyzetet biztosított – most már túrni kénytelen nemzetiszocialista szellemmel.¹⁰

A közben mintegy kárpótlás gyanánt kanonokká előléptetett és felsőházi taggá kinevezett Pintér különféle javaslatokat tett Serédi hercegprímásnak, hogyan lehetne a Volksbildungsvereinek a kormány behódoló magatartása miatt elkerülhetetlen megszűnése következtében a hívő katolikus németiséget vagy külön szervezni, vagy a Volksbundba való beléptetéssel azt „felvizezni” és katolikus szellemben belülről befolyásolni, de mindkét elképzelés eleve kilátástalan volt: a német birodalom és a támogatását élvező Volksbund keményen tiltakozott a politikai katolicizmus minden megjelenési formája ellen.¹¹ Ugyanakkor azt hirdették, hogy a vallásos érzületnek, a hitbuzgalmi tevékenységnek nem ellenségei. Azzal szédítették a népet, hogy példaképük, Adolf Hitler is, mielőtt bármit cselekedne, a Mindenhatóhoz fordul és tőle kér segítséget. Basch versengett Pintérrel abban, hogy katolikus énekeskönyveket tízezzrel hozassanak be Németországból.¹² Pintér kanonok nagy dilemmája volt, hogy elfogadhatják-e a Birodalmi Szövetség a Katolikus Külföldi Németekért (Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen) részéről hitbuzgalmi sajtóra, katolikus iskolákra, tanítóképzésre, papnevelésre felajánlott jelentős összegű pénzügyi támogatást: nincs-e ez a szervezet is gleichschaltolva?¹³ E szervezetről nem voltak egységesek a benyomások: Magyarországra küldött papjai – például Johann Georg Czurda – igen pozitív tevékenységet végzett a német lakosság német nyelvű lelki gondozásában.¹⁴

A Volksbund elsősorban az ifjúság megszervezésére törekedett. Mint mondták: az öregek már el vannak rontva, de az ifjúság a mienk! Valóban, az egyes családokon belül is szakadás jelei mutatkoztak szülők és gyermekek között. A németlakta falvak plébánosai szomorúan jelentették, hogy a fiatalság lesajnálja és kineveti az öregeket „maradi bigottságuk és a pap szoknyájába kapaszkodásuk” miatt;¹⁵ tömegesen lép ki a katolikus legény- és leányegyletekből s áll át a Volksbund ifjúsági tagozatába, a Jungkameradschaftba. Akik hűségesek maradtak a plébános vezetéséhez, mint kevésbé exponált „egyházközségi ifjúsági csoportok” szerepeltek inkább ezentúl. De arról is szóltak jelentések, hogy egyes papok rokonszenveznek a Volksbunddal.¹⁶ A püspöki kar megtiltotta, hogy papok a Volksbundba belépjenek, de felhívta a figyelmüket, hogy lelkipásztori tevékenységüket a volksbundistákra is

10 *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. Bp. 1978.

11 EPL Serédi, 6365/1940. Pintér levele Drahos János Esztergom-egyházmegeyi általános helynökhöz. Budapest, 1940. szept. 6.

12 Erdmannsdorff német követ távirata, Budapest, 1940. márc. 2. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (= PA AA). A budapesti német követség jelentései, 52 266/1940. – Meldungen aus dem Reich, 1940. máj. 5. (Bundesarchiv, R 58/184. Fol. 33–34.)

13 EPL Serédi, 41/1941. Pintér levele Drahoshoz. Budapest, 1940. dec. 27.

14 *Anton Merli*: Johann Georg Czurda. Leben und Wirken 1908–1963. St. Pölten-Wien, 1984.

15 EPL Serédi, 7007/1940. Varga József plébános levele Apor Vilmos győri püspökhöz. Ágfalva, 1940. szept. 18.

16 A dorogi bányaalkészívi hivatal jelentése. Dorog, 1940. szept. 19. Serédi magánlevéltárában, szám nélkül.

kiterjedően tegyék intenzívebbé.¹⁷ Pintér kanonok úgy látta, hogy „sok helyen a papság sajnos egyáltalán nem akar tudomást venni arról, ami egyházi téren reá vár. Sokan be vannak ijedve, de részint nem tudják, hogy mit kezdjenek, részint pedig egyáltalán nem csinálnak semmit”.¹⁸

Pintér kanonok nem tartozott azok közé, akik a bécsi német népcsoportegyezmény nyomán előretörő Volksbund egyházi vonatkozású törekvéseiben egyoldalúan csak a hitleri Németországnak a Rosenberg-féle „Mítosz”-on alapuló újpogánysága térhódításának imminenssé vált veszélyét látták. Baschnak az egyházi kérdésekben tanúsított magatartását nem találta agresszívnek, sőt inkább konfliktuskerülőnek, és elismerte, hogy előtérbe állított követelései – egyházi iskolák német tannyelve, a német tanítóképzés, illetve papnevelés, a hívek német nyelvű egyházi ellátása és hitbuzgalmi egyesületi élete – jogosultak. Ha az egyház végre megtenné az e szempontból szükséges lépéseket, véleménye szerint lehetne találni Basch mozgalmával egy elfogadható – bizonyára kölcsönösen ajánlatos – modus vivendit. De maga is kételkedett abban, hogy a papság egységesen ilyen belátásra jutna. Mint Serédi hercegprímásnak írta: „Nem tudom, hogy a papság rá lesz-e állítható egy egységes állásfoglalás vonalára, mert az sok helyen sajnos még a kisebbségek jogos igényeivel szemben is nemcsak meg nem értő, hanem kimondottan elutasító álláspontra helyezkedett, és még e mai helyzetben is egy esztelen, az egyház felfogásával teljesen ellentétes sovinizmus útját járja.”¹⁹ Pintér már korábban is felhívta Serédi figyelmét az egyház cselekvőképzetlensége veszélyeire: „Úgy látom, felnő egy öntudatos német fiatal intelligencia, mely perfektül bírja a német nyelvet, a népiségi kérdésekben öntudatos német álláspontot foglal el, és amely – mert a papság csak hiányosan beszél és bírja a német nyelvet –, egyre nagyobb befolyást gyakorol a német népre, míg amaz hol határozatlanságával, hol teljes meg nem értésével elveszti befolyását, sőt sokhelyütt szembekerül a népével.”²⁰

Német öntudatú evangélikus lelkészek egy dunántúli csoportja sokban hasonlóképpen vélekedett. 1940 októberében memorandumban fordultak a Magyarországi Evangélikus Egyetemes Egyház vezetőségéhez, határozott intézkedéseket sürgetve a német gyülekezetek kérdéseinek megoldására.²¹ A memorandum történeti visszapillantással előadta, hogy a magyarországi evangélikus egyház sem maradt mentes a magyar nemzet asszimilációs törekvéseitől, sőt maga is annak egyik eszközévé vált. Emiatt a lelkészek és német híveik között régóta feszültség van, amely az utóbbi időkben nagymértékben fokozódott. Öntudatosodik a magyarországi németiség; a gyülekezetek ma már színvallást várnak lelkészeiktől a német népiség mellett, ellenkező esetben elfordulnak azoktól, akik ma is magyarosítani akarják őket, figyelmen kívül hagyva, hogy a magyar kormány által aláírt német népcsoportegyezmény nem

17 EPL A püspökkari konferenciák jegyzőkönyveinek gyűjteménye. Az 1940. okt. 16-i konferencia jegyzőkönyvének 11. pontja.

18 EPL Serédi, 1149/1941. Pintér levele Drahoshoz. Budapest, 1941. jan. 13.

19 EPL Serédi, 4920/1921. Pintér levele Serédihez. Budapest, 1940. okt. 2.

20 EPL Serédi, 6930/1940. Pintér levele Serédihez. Budapest, 1940. júl. 9.

21 A memorandum-ügyre l. *Friedrich Spiegel-Schmidt*: Lernprozess. Ein Leben zwischen Kirche und Politik. Wien, 1992. I. 94–106.

tűr további magyarosítást, és népinémet iskolákat, német nyelvű tanárképzést, papnevelést irányoz elő – a nemzetiszocialistának nyilvánított népcsoport számára. Az evangélium hirdetése során mindig tekintettel kell lenni arra a közegre, amelyben az történik – hangoztatta a memorandum. Az evangélikus egyháznak rá kell ébrednie arra, hogy a népcsoportjog keresztültör minden ellene emelt gáton; alkalmazkodnia kell tehát ehhez. A magyarországi német népcsoport-vezetőség egyházi kérdésekben tanúsított jelenlegi mértéktartó magatartása nem lehet ok az egyház jövője szempontjából szükséges lépések megtételének elodázására.²²

A memorandum nagy visszatetszést keltett az evangélikus egyházvezetésben, amely sem a válságjelenségeket eltúlzó helyzetképpel, sem a levont következtetésekkel nem értett egyet.²³ A memorandum szerzőinek magyarázkodniuk kellett, hogy fellépésük nem politikai célú, hanem azt az egyházért való őszinte aggodás szülte. Szó sincs arról, hogy a papnak nemzetiszocialistának, volksbundistának kellene lennie, de nem lehet magyarosító, hanem meggyőződéses képviselője, szolgálója kell legyen a német népiség igényeinek. Így távolíthatnák el az evangélikus egyházból azt a robbanóanyagot, amely a katolikus egyházban – annak merev magatartása miatt – szerintük tovább halmozódik. Ámde visszatetszést keltett a memorandum azon álláspontja is, hogy az evangélikus egyház által fenntartott elemi, sőt középiskolákat alakítsák népinémet iskolákká, hiszen ennek nemcsak nyelvi, de világnézeti nevelési konzekvenciái is lennének, mint erre már határozott jelek mutattak. Aggályokat keltett továbbá a memorandum azon javaslata, hogy az evangélikus papképzés súlypontja helyeződjék át Sopronból a német birodalomba, ahol az evangélikus egyház külügyi hivatala vállalna abban döntő szerepet.

A legnagyobb megrökönyödést azonban az keltette, hogy a memorandum a területi helyett népiség szerinti egyházszerkezetre tett javaslatot: létesüljön Magyarországon három német evangélikus egyházkerület – (Nyugat-Magyarországon, Dél-Dunántúlon s Budapest székhellyel a szórványgyülekezetekből) –, ezek válasszanak egy püspöki hatalommal felruházott „bizalmi férfit” az esperesek közül, aki képviselné a német egyházkerületeket egyrészt az egyetemes egyháznál, másrészt a német birodalmi evangélikus egyház külügyi hivatala előtt.²⁴ Nagyfokú bizalmatlanságot keltett az a tudni vélt körülmény, hogy a memorandumot előkészítő tárgyalásokban részt vett Theodor Heckel püspök, a nevezett egyházi külügyi hivatal vezetője, valamint az a püspöki joggal felruházott Carl Molitoris beszercei esperes, aki a második bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt észak-erdélyi területen a szász evangélikus „vezéresperesség” által fenntartott iskolákat épp ekkoriban átadta a Volksbundnak.²⁵ A Basch vezette német népcsoportszervezet kétségkívül elsőrendűen érdekelt volt abban, hogy a 47 észak-erdélyi evangélikus elemi iskola mellett –

22 Memorandum evangélikus német gyülekezeteink égető kérdéseinek megoldásáról. Győr, 1942. (Az aláírók egyike, Spiegel-Schmidt Frigyes lelkész felvilágosító jegyzeteivel.)

23 *Kapi Béla*: Megjegyzések a ... memorandumra. Győr, 1941.; *Wolff* (később: *Ordass*) *Lajos*: Válasz a ... memorandumra. Bp., 1942.

24 *Bónis József*: A magyarországi német evangélikus egyházközségek egyházjogi különállására irányuló törekvések. Miskolc, 1942.; *Sólyom Jenő*: Egyházszervezet és népi tényezők. Sopron, 1942.

25 *Kapi B.*: i. m.

a memorandum sikere esetén – a magyarországi három német egyházkerület 57 evangélikus elemi iskoláját – valamint a bonyhádi és a soproni evangélikus gimnáziumokat is – magának szerezze meg.

A fejleményeket katolikus oldalról természetesen élénk figyelemmel kísérő Pintér kanonok egyébként úgy értesült Volksbund-körökből, hogy fel fogják vetni német részről a magyar kormány előtt azt a követelést, hogy az összes felekezeti iskolát államosítsák a német községekben; ha ez megtörtént, a bécsi népcsoportegyezmény alapján az iskolák feletti teljes rendelkezési jogot fogják igényelni a magyar kormánytól.²⁶ Ez elmaradt, mert a kormány 1941. februári újabb kisebbségi népiskolarendelete – amelybe az egyházak méltatlankodva és jogfenntartásukat hangsúlyozva törődtek bele – tisztán német tanítási nyelvet rendelt el (de a magyar nyelv kötelező tantárgyként való megtartásával) valamennyi, így a többségében egyházak által fenntartott iskolák vonatkozásában, illetve – minimumként – a már korábban bevezetett vegyes tanítási nyelv megtartását azokban az iskolákban, ahol a szülők ahhoz ragaszkodnak. Más kérdés, hogy az erre alkalmas tanítók nagyfokú hiánya mint objektív ok következte, de a végrehajtásban szubjektív okokból továbbra is mutatkozó vonakodás következte is, e rendelet csak részben ért cél.²⁷ Hogy a Volksbund Németországból hozasson tanerőket, a kormány nem volt hajlandó engedélyezni. A német nyelvű oktatásnak együtt kell járnia a német nemzetiszocialista szellemiségű neveléssel, vallották ugyanis azok a Németországból érkező pedagógiai „szaktekintélyek”, akik volksbundista tanügyi tanácskozásokon kifejtették többek közt a tantervi követelményeket is. Ezek szerint például valami sajátos valóságoktatás lenne az iskolákban, „Isten és a német nép” bensőséges viszonyára korlátozódva, s kiiktatva az Ószövetséget, amely a – nemzetiszocializmus által gyűlölt – zsidóságról hirdette, hogy Isten választott népe. Erkölcsan jellemző módon nem szerepelt a tantervben.²⁸ Basch arról beszélt az 1941. évi magyarországi német könyvkiállításon mondott megnyitóbeszédében, hogy az ő bibliájuk Hitler „Mein Kampf”-ja: mint valóságos „népiségi szentírást” (Völkisches Heilige Schrift) adták kézről kézre már a Kameradschaft idején, most pedig végre nyíltan terjeszthetik.²⁹ A Volksbund gimnáziumai mellett létesített nemzetiszocialista nevelőotthonokban (Nationalsozialistische Erziehungsheim) reggel és este egy-egy Hitler- vagy Rosenberg-idézet felett elmélkedtek úgy, mint bibliaórákon szokás szentírási idézetek felett.³⁰

Az egyházszervezeti vitáknak újabb lendületet adott, hogy az 1941 tavaszán fegyverrel visszaszerzett dél-magyarországi területeken az ott élő német evangélikusok magyar uralom alá jutva is meg kívánták őrizni önállóságukat, amelyet Jugoszlá-

26 EPL 1149/1941. Pintér levele Drahoshoz. Budapest, 1941. jan. 13.

27 *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás... i. m.

28 Erstes Schulungslager der Gesamtlehrerschaft des Gebietes Siebenbürgen. (Bistritzer Deutsche Zeitung, 1940. nov. 29.; Deutsche Zeitung, 1940. dec. 8.) *W. Koelle*: Bericht über das erste Schulungslager für volksdeutsche Erzieher Ungarns in Budapest von 25–30. August 1941. (Bundesarchiv, R 57–DAI–929.)

29 Deutsche Zeitung, 1941. nov. 18.

30 *Pusztai-Popovits József*: A pécsi német gimnázium. In: *Láthatár*, 1942. 2. sz. 30–31.

viában 1931 óta élveztek.³¹ A Heinrich Meder senior vezette Dél-Magyarországi Német Evangélikus Egyháznak e Franz Hamm világi elnökkel karöltve szorgalmazott különállását a magyarországi evangélikus egyetemesek egyház de jure nem ismerte el, de a német viszonylatban minden konfliktust kerülni akaró magyar kormány rábeszélésére tolerálta működését, a végső döntést a háború utánra tartva magának fenn.³² Hasonló autonómiát élveztek a délvidéki német reformátusok is, Peter Weimann (majd később Christian Jung) senior vezetése alatt.³³ A német reformátusok csekély száma miatt erről az oldalról nem fenyegetett különösebb veszély a népiesség szerinti egyházszervezeti tagolódás tekintetében, de annál inkább lehetett tartani a visszacsatolt észak-erdélyi és dél-magyarországi, valamint a Magyarország volt trianoni területére tervezett német evangélikus egyházkerületek önálló Magyarországi Német Evangélikus Egyházzá egyesülésétől. Ezt a Volksbund részéről különösen a bonyhádi Mühl Henrik – ismert „népiségi harcos” – propagálta; egy ilyen tárgyú cikket azonban, amely többek közt azzal is érvelt, hogy a német evangélikusok nem azért hoznak az államsegély mellett maguk is jelentős pénzáldozatot egyházi iskoláik fenntartásáért, hogy azokban „az asszimiláció magas fordulatszámmal dolgozó gépezete a német ifjúság teljes beolvasztását” hajtsa végre, a magyar sajtócenzúra a maga egészében kihagyta a Volksbund központi lapjából, a Deutsche Zeitungból.³⁴

Az egyházak általi asszimilálás kérdését a magyar kormány katolikus vonatkozásban is vizsgálatni akarta. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium azon felhívását, hogy az egyház utasítsa papjait az egyes egyházközösségekben az idők folyamán végbement asszimilációs folyamatok konkrét megvizsgálására, Serédi hercegprímás nagyon kedvetlenül fogadta, s egyben jelezte, hogy ebben a felhívásban a disszimilációs törekvések túrésére való készséget gyanít a kormány részéről.³⁵ Annak a felhívásnak viszont eleget tett, hogy a katolikus iskolákban használatos tankönyvek újabb kiadásaiból töröltesse például a németországi nemzetiszocialista egyházpolitikát elítélő és más „kényes” részleteket.³⁶

A katolikus egyház különösen a visszacsatolt dél-magyarországi területeken találkozott a keresztény érzületet kirívóan bántó jelenségekkel, ahol már többéves jugoszláviai múltja volt az újpogány nácifikálódásnak, amely ellen most a magyar uralom alatt is folytatta harcát Berencz Ádám apatini apátplébános, hetilapjában, a Die Donau-ban.³⁷ A Volksbundba betagozódó Sváb Kultúrszövetség (Schwäbischer

31 *Franz Hamm*: Die Deutsch-evangelische Christliche Kirche in Jugoslawien. In: Südostdeutsche Heimatblätter, 1953. 2. sz. 15–17.

32 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Miniszterelnökség nemzetiségi osztálya, 222. cs. 2/1941–42. Feljegyzés. Budapest, 1942. febr. 4.

33 *Josef Mirmic*: Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung 1941–1944. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 22(1972) 3–4. sz. 319–350.

34 *Mühl Henrik*: „Die Bedeutung der evangelischen Kirchenfrage” című kicenzúrázott cikkének teljes szövegét szó szerint tartalmazza Dr. Stefan Steyer (Volksdeutsche Mittelstelle) jelentése. Berlin, 1941. júl. 14. (Bundesarchiv, R 57–DAI–929.)

35 EPL Serédi, 2881/1941. Serédi Hómanhoz. Esztergom, 1941. máj. 23.

36 EPL Serédi, 8722/1942.

37 *Michael Merkl*: Weitblick eines Donauschwaben. Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse unter den Donauschwaben Jugoslawiens und Ungarns 1935–1944. Dieterskirch. 1968.

Kulturbund) otthonai bejáratánál horogkeresztes tábla figyelmeztetett, hogy az oda belépő németnek Heil Hitler-rel kell köszönnie: „Tritts du hier als Deutscher ein, soll dein Gruss Heil Hitler sein”.³⁸ Pintér kanonok jól sejtette, hogy a délvidéki németek között lábra kapott agresszív egyház- és keresztényellenes irányzat előbb-utóbb bajt fog okozni másutt is a német hívek között; Grüss Gott (Dicsértések) köszönésük jámbor szokása veszélybe kerül.³⁹ A Hitler-Jugend mintájára Magyarországon engedélyezett Deutsche Jugend tagjai a birodalmi német gyermekek vidékre küldésével foglalkozó mozgalom (Reichsdeutsche Kinderlandverschickung) keretében Németországból évente ezrével ideérkező és német családoknál huzamosabb tartózkodásra elhelyezett gyerekekkel és ifjúvezetőikkel érintkezésbe kerülve, tőlük ilyen dalokat tanultak: „Nem akarunk katolikusok lenni, mert Jézus zsidó disznó volt.” („Wir wollen nicht katholisch sein, weil Jesu war ein Judenschwein”).⁴⁰ Méltán felháborodott jelentések hozták Serédi hercegprímás tudomására a gyalázatos viselkedésnek ilyesféle megnyilvánulásait, s ő a miniszterelnökhöz intézett levelében kért intézkedést a vallásos érzület s a gúnyolódás céltábláivá vált papok és apácák védelmében.⁴¹ Ám továbbra is terjesztettek Krisztust gyalázó, a papokat főlölegesnek nyilvánító versezeteket a volksbundista ifjúság körében: „Nem akarunk keresztények lenni, mert Krisztus zsidó disznó volt. Nincs szükségünk az öreg istenre, sem pap közvetítőire. Az egyetlen igazi, valódi isten a mi Vezérünk: Hitler.” („Wir wollen keine Christen sein, denn Christus war ein Judenschwein. Wir brauchen nicht den alten Gott, noch seine Pfaffen-Mittler. Der einzig wahre echte Gott ist unser Führer: Hitler.”)⁴²

A Deutsche Jugend számára kiadott rendszeres oktatólevelek (Schulungsbrief) zsidó- és keresztényellenes uszításai, a Schwarze Front névvel illetett klerikálisok, a „feketék” elleni kirohanások légkörében⁴³ megnövekedett a jelentősége az egyszerű német emberekhez populáris stílusban közelítő olyan egyházi sajtóorgánumnak, mint Pintér kanonok Katholisches Kirchenblattja. Mivel azonban e lap olyan cikkeket is közölt, amelyek kritikusak voltak a német nemzetiséggel kapcsolatos feladataikat fel nem ismerő papsággal szemben, Pintér kanonoknak tudomásul kellett vennie a lapot egyébként igen hasznosnak tartó Serédi hercegprímás rosszállását.⁴⁴ Pedig Steuer György, aki a húszas években a magyarországi németek gondozásával megbízott kormánybiztos volt, maga is úgy vélekedett a mostani válságos évek idején tett előterjesztéseiben, hogy „a főtisztelendő papság német népünk érzelmi és lelki világát, még mielőtt a szélsőséges és felelőtlen agitátorok felléptek volna, sajnos nem is-

38 EPL Serédi, 8006/1941. Steuer helyzetjelentése a dél-bácskai közállapotokról, 1941. júl. 23–aug. 17. között.

39 EPL Serédi, 3307/1941. Pintér Drahoshoz. Budapest, 1941. ápr. 25.

40 EPL Serédi, 6808/1942. Szirák János beadványa a hercegprímáshoz, a főváros környéki falusi lakosság nevében. Budapest, 1942. aug. 16.

41 EPL Serédi, 6808/1942. Serédi Kállay Miklós miniszterelnökhöz. Esztergom, 1942. aug. 26. (Kállay válasza 1943. jan. 20-án: EPL Serédi, 728/1943.)

42 EPL Serédi, 4358/1944. Thaller István plébános az egyházmegyei főhatóságához. Dorog, 1944. jún. 7.

43 A Volksbund országos ifjúsági vezetőjének, Huber Mátyásnak jelentése a Deutsche Jugend 1942. jan. 1–ápr. 1. közti munkájáról. (Bundesarchiv, Innenministerium, R 18/3334.)

44 EPL Serédi, 7963/1942. Pintér Serédihez. Budapest, 1942. okt. 1.

merte fel, és annak népi és kulturális érdekeit sajnos nem szolgálta abban a mértékben, amint ez kívánatos lett volna”. Mint magyarázatként hozzátette, „a főtisztelendő papság a hittudományi főiskolán nem kapott útbiztosítást arra, hogy gondjaira bízott német hívei népi, kulturális és szociális érdekeit miként lenne hivatva szolgálni”.⁴⁵ – Evangélikus vonalon sem volt más a helyzet. Amikor a soproni hittudományi karon végre egy német nyelvmestert alkalmaztak, az általa tartott folyamatos előadások nagy fontosságú, de a nemzetiségi kérdésre továbbra is egyoldalú, kizárólagos szemszögből tekintő témakört tárgyalt: „Az újpogányság keletkezése és a faji álláspontú támadások a kereszténység ellen.”⁴⁶

A Birodalmi Biztonsági Főhivatalhoz (Reichssicherheitshauptamt) befutó magyarországi jelentések egyre sűrűbben számoltak be egy bizonyos Hűségmozgalmról, amely a nemzetiszocialista alapon álló Volksbund ellen irányul, attól akarja távortartani a még kívülállókat, s jelszava: „hűség Istenhez, hűség a magyar hazához, hűség a népiséghez”. Minthogy azonban a Bonyhád-központú mozgalom vezetői asszimiláns „magyarok”-ok (mint a Volksbund-ellenes gúnyverseket szerző Bauer József apát, vagy a helybeli evangélikus gimnázium tanárai) vagy éppen magyarok (mint Perczel Béla földbirtokos, Tolna megye volt fő-, majd alispánja), a német népiséghez való hűség a hármasszókból gyakorlatilag kikopott, sőt hovatovább a magyar tannyelvben, magyar beszédben, magyar dalok éneklésében látta a Hűségmozgalom a magyar hazához való hűség kritériumát. Ezért a magyarországi németiség azon részében, amely ragaszkodott a maga német identitásához, nem is lehetett igazán hatásos. Mindenesetre hangsúlyozta hűségét a kereszténységhez, s a Volksbundból való kilépésre is nem utolsósorban azzal ösztönzött, hogy egy igazán keresztény ember nem lehet tagja egy ilyen keresztényietlen szervezetnek.⁴⁷

Ami a magyarországi németiségnek a hazához való hűségét illeti ezekben a váltságos években: Magyar részről fokozott érzékenységgel követelték meg, hogy a magyar nemzet részének tekintett németiség származására, anyanyelvére való tekintet nélkül magyar nemzetiségűnek vallja magát. Hazaárulóknak tartották azokat a németeket, akik a legutóbbi – 1941. évi – népszámláláskor magukat nemcsak anyanyelv szerint, de nemzetiségileg is németnek vallották. Azok a magyar társadalmi szervezetek (köztük a KALOT), illetve egyéni megbízottak (köztük nagy számban papok), akik Nemzetpolitikai Szolgálat elnevezéssel magyar részről az élénk népszámlálási propagandát végezték, kitelepítéssel ijesztgették azokat a németeket, akik nem a hagyományos magyar politikai nemzetfelfogásnak megfelelő nemzetiségi bevallást tesznek. Ez azért történhetett, mert Hitler már 1939 őszén meghirdetett nagyszabású áttelepítési terve, amelyet Horthy azonnal lelkesen üdvözölt, Magyarországról is el akarta vinni a németiség nemzeti öntudatú részét, a hódított lengyel területek elnémetesítésére, a Warthe-Gau-ba. Amikor a Hűségmozgalom megalakult, maga is főleg azzal a fenyegető figyelmeztetéssel akarta befolyásolni ezeket a magukat né-

45 EPL Serédi, 6774/1943. Steuer jelentése Dél-Bácska vallási és morális helyzetéről. Budapest, 1943. júl. 24.

46 MOL K 28 49-D-16303/1944. Jelentés az 1942/43. iskolaévről. Sopron, 1943. jún. 4.

47 Meldungen aus dem Reich, 1943. jan. 7. (Bundesarchiv, Reichssicherheitshauptamt, R 58/179.)

met nemzetiségűnek vallott „hűtlenekeket”, akik közül a volksbundisták kikerültek, hogy egy Hitler–Horthy megegyezéssel a háború után végrehajtandó kitelepítési akció során el kell hagyniuk szülőföldjüket.⁴⁸

Hitler többször megismételt ígéretére alapozva a magyar kormány abban a tudatban tett a továbbiakban számos engedményt a magyarországi német népcsoportra vonatkozó német birodalmi kívánságoknak és a Volksbund „népiségi elkülönülésre” (völkische Aussonderung) irányuló törekvéseinek, hogy ezek az engedmények efemer jelentőségűek a kitelepítés perspektívájában, amikor a nemzetileg öntudatos résztől megszabadulhat, a visszamaradó rész asszimilálását pedig zavartalanul befejezheti. Ilyen megfontolásból írt alá a német birodalmi kormánnyal három egyezményt is a magyar kormány arra vonatkozóan, hogy a Waffen-SS önkénteseket toborozhasson, végül kényszerrel is besorozhasson a magyarországi németsegből, amely főleg ekkor döbbenhetett rá arra, hogy a német birodalmi politika, amelytől a népcsoport támogatást várt, most egyre inkább kihasználására törekszik. A „népiségi gondolat”-ból (Volkstumsgedanke) levezetett „németnépi hadkötelezettség” („deutschvölkische Wehrpflicht”) alapján összesen több mint száz ezres tömegben kellett bevonulnia a magyar hadsereg helyett a nemzetiszocialista világnézetben nevelt és fanatizált SS-be.⁴⁹

Magyarországi német katolikusok már az 1942. évi első akció kezdetén kétségbeesett beadványt intéztek Serédihez, kérve, emelje fel szavát az SS-akció ellen, amely nem más, mint modern rabszolga-kereskedelem, amelyet az egyház nem nézhet szórtlanul. A magyarországi katolikus egyház fejének nyílt és intő főpásztori szavára azonban hiába vártak.⁵⁰ Az egyház – most már német nyelvű – imakönyveket adott az SS-alakulatokhoz valójában kezdettől fogva sem tisztára önként, hanem pszichikai, sőt sokszor fizikai kényszertől befolyásoltan bevonulók kezébe, amit parancsnokaik persze az SS-nél folyó nemzetiszocialista világnézetű nevelőmunka elleni alattomos támadási kísérletnek minősítettek és keményen visszautasítottak.⁵¹ Csak az ország 1944. márciusi német megszállása nyomán végrehajtott, kifejezetten kényszersorozásként (Zwangsmusterung) megvalósított harmadik SS-hadkiegészítő akció, amikor már papokat és papnövendékeket sem akartak kímélni, készítette a püspökeiktől közbelépésre sürgetett hercegprímást arra, hogy számukra júniusban mentesítést eszközöljön ki – eredményesen – az együttműködő magyar és német katonai hatóságoktól.⁵² Tömeges tiltakozó demonstrációt, templomi zászlók alatti felvonulásokat, deputációkat, aláírásgyűjtéseket katolikus és evangélikus egyszerű falusi papok szerveztek és vezettek, vállalva a letartóztatást a Magyarországon működő Gestapo-szervektől.⁵³ 1944 őszén pedig, amikor a szovjet csapatok már az ország te-

48 *Tilkovszky Loránt*: Hét évtized a magyarországi németek történetéből. 1919–1989. Bp. 1989.

49 *Tilkovszky Loránt*: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974.

50 EPL Serédi, 1316/1942. Egy bácskai német katolikus Serédi bíboros hercegprímáshoz. 1942. febr. 18.

51 Az Esztergomban megjelenő Magyar Sion „Pozitív kereszténység vagy modern pogányság” című cikke szerint. (1943. márc. 7.)

52 EPL Serédi, 4228, 4342, 4428, 4683, 4790, 5217/1944.

53 *Tilkovszky Loránt*: Ellenállás a magyarországi németiség körében a második világháború éveiben. In: Tájékoztató 1984. 6. sz. 54–63.

rületén kezdtek előrenyomulni, s egy SS áttelepítőkülönítmény – „a német vér kimentése” jelszavával – a német lakosság evakuálását próbálta meg, ők, a falusi papok voltak azok, akik bármennyire – és okkal – tartottak maguk is a másik vad világnézeti ellenféltől, a bolsevistáktól, arra igyekeztek rábeszélni híveiket, hogy szülőföldjüket ne hagyják el.⁵⁴

A második világháború évei válságévek voltak a magyarországi németiség történetében, de az utána következettek a katasztrófa évei lettek számára. Hitler és Horthy egykori terve a magyarországi németek kitelepítéséről nem került oda, ahová való lett volna, a történelem szemétdombjára, hanem egy magát magyar népi demokráciának nevező rendszer hajtotta végre szovjet befolyás alatt. Keletre hurcolás (Verschleppung), nyugat felé eltávolítás (Vertreibung) után végül is felére csökkent a magyarországi németek száma, s ez a maradék németiség megfélemlítetten, identitása fenntartásának alapvető feltételeitől egy időre teljesen megfosztva, majd abban évtizedeken át csak kirakatpolitikai propagandisztikus célokból és csak felszínesen támogatva már-már teljesen asszimilálódott. Az 1980-as évek végétől Európában és Magyarországon végbement nagy jelentőségű változások nyomán mutatkoznak újabban biztató, reményekre jogosító jelek.⁵⁵ Kitelepítettek és megmaradtak ma már egymásra találhatnak, s a bizonyos mértékig ma is németlakta községekben együtt javíthatják ki áldozatos szeretettel a kis falusi templomokat, amelyek ma is jelképei a sokat szenvedett német népesség és a sokáig méltánytalanul kezelt kereszténység változatlanul aktuális harmóniájának.

LORÁNT TILKOVSKY

THE 'NATIONALITY POLICY' OF THE CHURCHES AND HUNGARY'S GERMAN MINORITY, 1919–1945

In the period under discussion, the traditional harmony existing between German national consciousness and Christian religion was disturbed. The reasons for this go back a long way; for many decades an active policy of Magyarisation had been undertaken and some of the churches, including the Catholic and Lutheran churches, had played a role in this themselves. After Trianon the country was left with 500 000 German inhabitants. 80% of their schools were maintained by the churches who were free to choose the language of instruction in the schools. Trianon represented such a shock to Hungarian public opinion that many forces in society and politics demanded that the Magyarisation of the nationalities be brought to completion. The churches guarded against being brought into conflict with these forces and stuck to their position of previous decades, which was generally favourable to the policy of Magyarisation. This they did even though successive Hungarian governments, in an attempt to win the support of the German Reich for a revision of Trianon, were encouraging them to allow greater room for the use of the German language in schools, churches, teacher training colleges and in the training of priests.

54 A német követség népiségi referense, Rudolf Meckel helyzetjelentése. Budapest, 1944. nov. 7. PA AA Inland II. g. 275.

55 *Loránt Tilkovszky: Die Deutschen in Ungarn.* In: *Ungarn auf dem Weg der Demokratie. Von der Wende bis zur Gegenwart.* Hrsg. Georg Brunner, Bonn, 1993. 183–204.

Much of the church leadership and many priests were reluctant to co-operate; the arguments, articles and petitions of some self-assured German priests – above all the canons János Huber and László Pintér (Binder) –, warning of the danger of a possible blow to religious belief and loyalty to the church, were written or made in vain. The danger became a real one as the National Socialist ‘Neuheidentum’ began its spread into Hungary. While being careful not to damage their relations with the churches, radical youth elements under the influence of Hitler’s Germany (and their ‘Volksbund’ organisation) were able to use decades of neglect of the rightful demands of the German minority – neglect perpetrated by amongst others the churches – as a means for agitation. For, although it was true that a significant part of Hungary’s German minority, which had been largely assimilated by that time, had no such demands or few such demands, it was a mistake not to take into consideration that another significant part of the minority did indeed wish to adhere to the possibilities for preserving the national identity.

In the years of the Second World War, Hungary’s German minority had to wake up to the truth that Hitler’s German Reich, from which support for the protection of the national character (Volkstumsschutz) had been hoped for, was making ill use of both the idea of national character (Volkstumsgedanke) and the idea of the community of German peoples (deutsche Volksgemeinschaft) and that the Reich, by announcing the duty of Germans to serve in the armed forces, was acting to have members of the minority enlisted into the Waffen-SS on the basis of an agreement with the Hungarian government. (In theory, Hitler had also made an agreement with Horthy relating to the resettlement of the most nationally aware part of the German population following the conclusion of the War – giving a free hand to the full Magyarisation of those remaining.) Despite desperate requests and appeals, the leadership of the church did not take a stand in this awful situation. However, many practising priests did play an important role in the so-called Loyalty Movement (Hűségmozgalom) and took positions at the head of mass protest demonstrations for which they bore the risk of imprisonment by the Gestapo in a land which had been under German military occupation since March 1944.

These years of crisis were followed after 1945 by years of catastrophe in the tragic history of Hungary’s German minority. The resettlement plan did not end up on the rubbish heap of history where it belonged. Taking advantage of the domestic and international situation a system calling itself Hungarian people’s democracy executed the plan.